

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEDRESELERE DERS PROGRAMLARI, ÖĞRETİM METODU, ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME, ÖĞRETİMDE İHTİSASLAŞMA BAKIMINDAN GENEL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ŞANAL
Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi
İlköğretim Bölümü Öğretim Üyesi, KAYSERİ
e-mail: sanalm@erciyes.edu.tr

Özet

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nda genel bir eğitim-öğretim kurumu olan medreseler, farklı açılardan ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada belirlenen konu başlıkları ışığında medreseler, tarihsel süreç içerisinde geçirmiş oldukları değişim ve dönüşüm kültürü açısından ders programları, öğretim metotları, ölçme ve değerlendirme ve öğretimde ihtisaslaşma konuları bakımından belirli bir değerlendirmeye tabî tutulmuştur. Medreselerde öğretim faaliyetinde hangi ders programının takip edildiği ve müderrislerin hangi öğretim metodunu nasıl uyguladıklarının yanı sıra öğretim metotlarının medreselerde tarihsel süreç içerisinde nasıl bir gelişim seyri takip ettiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Sınıf sisteminin olmadığı, ferdi öğretim modelinin yaygın olduğu medrese geleneğinde ölçme değerlendirme uygulamalarının öğrencinin bireysel yeteneğine uygun olarak yılın her hangi bir zamanında müderris-öğrenci ilişkisi çerçevesinde yapıldığı vurgulanarak, Türk-İslam öğretiminin sınavlara, en verimli dönemlerinde dahi tahsilin her türlü ihtiyacı dikkate alınıp uygulandığı halde gereken önemi vermediği, öğretim gelenekleri arasında "sınav" diye bir kademe, bir disiplin olmadığı açıklanmaya çalışılmıştır. Sınavların medreseyi bitirmiş olanlardan her yönü ile birbirine eşit iki kişi bir işe istekli olursa daha iyi olan adayı seçmek için yapıla geldiği belirtilmiştir. Fakat bu özelliğin yanı sıra medrese öğrencilerinin "kur'a sınavı" adıyla toplam altı yıl devam eden bir sınava tabî tutuldukları, Kur'a sınavı uygulamasına 1853 yılında başlandığı ifade edilerek medreselerde oluşan yığılmaları azaltmak amacıyla kur'a sınavı uygulamasına başvurulduğu belirtilmiştir. İkinci Meşrutiyet döneminde yapılan düzenlemelerin medreselerdeki ölçme ve değerlendirme uygulamalarını nasıl etkilediği veya değiştirdiğine de çalışmanın sınırlılıkları içerisinde yer verilmiştir. Yine medreselerde ihtisaslaşmanın nasıl olduğu, ihtisaslaşmanın ne zaman başladığı, tarihsel süreç içerisinde ne tür değişikliklerin ortaya çıktığının tespit edilmesi de çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları içerisinde ele alınan konulardan birisi olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Medrese, eğitim, program, ölçme ve değerlendirme, ihtisaslaşma

GİRİŞ

Medrese, eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaçla gerekli unsurların sağlandığı belirli mekanlara verilen özel bir anlamı ifade etmektedir. İslam Eğitim Tarihinde ilk medresenin nerede, ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığına dair kesin bir bilgiye ulaşılmış olduğunu söylemek oldukça iyimser bir

tahmin olur¹. Fakat medreselerin esas ortaya çıkış yerinin miladi dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Horasan ve Türkistan bölgelerinin olduğu bilinmektedir. Açıkçası şu ana kadar yapılan araştırmalar İslam dünyasındaki medreselerin her İslam ülkesinde farklı zamanlarda ve farklı şartlar altında doğduklarını da ortaya koymuştur².

A- Ders Programları

Kur'an, Hadis ve Arapça öğretimi ilk zamanlardan itibaren camilerde yapılmaktaydı. Kuruluşundan itibaren camilerde ders halkaları teşekkül etmeye başlamıştır. Bu manada camilere ilk eğitim müesseseleri de denilebilir. Müslümanların fethettikleri yerlerde inşa ettikleri camiler gerek ibadet merkezi gerekse eğitim kurumları olarak büyük hizmetlerde bulunmuşlardır³. Zamanla Fıkıh ve İlahiyat alanlarındaki gelişmeler neticesinde bu konularla ilgili dersler de camilerde okutulmaya başlanmıştır. Bu ilgi dallarının hepsinin bir arada okutulduğu camiler olduğu gibi birinin veya birkaçının bir arada okutulduğu camiler de vardı. Camilerde islamî ve lisanî bilimler dışında aklî bilimler de okutulurdu. Meselâ El-Ezher camisinde tıp okutulduğundan bahsedilmektedir. Fakat Felsefe camilere girememiştir. Ancak İspanya'da okutulduğu ve yakalananların şiddetle cezalandırıldıkları bilinmektedir⁴.

Medreseler, Türklerin İslam kültürüne kazandırmış oldukları genel öğretim müesseseleridir. Fıkıh okutmak için kurulmuşlardır. Şii mezhebine mensup olanlar Darü'l İlimleri kurarlarken sünniler de medreseleri kurmuşlardır. Dolayısı ile şii mezhebi mensupları sünnilerin kurdukları medreselere girememişlerdir. Bu nedenle Farsça da belirli bir döneme kadar medrese programlarında yer alamamıştır. Sünniler, her dört sünni mezhebi için ayrı ayrı medreseler kurdukları gibi, bunlardan bir kaçının bir arada olduğu medreseler de kurmuşlardır⁵. Ayrıca medreselerin dışında Hadis okutan Dârü'l-Hadisler de kurulmuştur ki, bu tür medreseler bir tür ihtisas medresesi niteliğindedir⁶. Medreselerde Fıkıh'tan başka Kur'an, Hadis, Tefsir, Kelam, Ferâiz gibi islamî; Nahiv, Sarf, Lûgat, Maânî , Badi, Beyan, adap gibi lisanî; Hesap, Hendese, Mantık, Hikmet, Tıp, Heyet, Felsefe gibi aklî ilimlere ait olan dersler okutulmaktaydı. Bu bilimlerin birçoğunu bir arada okutan medreseler olduğu gibi, birisi veya bir kaçını okutan medreseler de bulunmaktaydı. Meselâ Selçuklularda Konya'daki Sırçalı Medrese'de Fıkıh, İnce Minareli Medrese'de Hadis, Çankırı, Kayseri, Sivas medreselerinde Tıp, Kütahya ve Kırşehir medreselerinde Heyet ve Nücum okutulmaktaydı. Yine Osmanlılar döneminde Bursa'da Dârü't-Tıp, Edirne'de Dârü'l-Hadis adlarıyla ihtisas medreselerinin kurulduğu bilinmektedir.

İslam dünyasında medreselerde okutulan derslerin ekseriyetini islamî bilimler teşkil etmekteydi. Bunun en güzel delili ise medreselerin kuruluş amacında gizlidir. Müspet ilimler, islamî bilimlerin yanında daima ikinci planda kalmıştır. Müspet ilimlerin öğretimi genellikle özel kişiler, rasathaneler ve hastaneler aracılığıyla yapılmaktaydı⁷. Fakat Timur'dan sonra tahta geçen Şahruh Mirza (1377-1447), Şahruh Mirza'nın oğlu Uluğ Bey, Timur'un torunu Şeyh Ömer'in oğlu Hü-

seyin Mirza Baykara, Şahrüh Mirza'nın oğlu Baysungur (1397-1433), Sultan Babür (1483-1530) dönemlerinde gerek lisanî gerekse aklî ve naklî ilimlerin gelişimi son derece hızlı olmuş, bunların içerisinde özellikle müspet ilimler diye nitelendirdiğimiz aklî ilimler önemli gelişme göstermiştir. Bu dönemde Selahattin Musa (Kadızzade Rûmî), Gıyasettin Cemşit, Ali Kuşçu, Ali Şir Nevâî, Fethullah Şirvani gibi aklî ve lisanî ilimlerde ün yapmış alimler yetişmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda medreseler birer genel öğretim kurumları oldukları için medreselere sıbyan mekteplerini bitirenler ile Dârü'l-Hüffâzlarda veya evlerde özel bir şekilde okuma-yazma öğrenmiş ve ergenlik çağına gelmiş gençler kabul edilirdi. Kız çocukları medreselere devam edemezlerdi. Aynı zaman hiç okuma-yazma bilmeyen erkekler de medreselere devam edebilirlerdi. Öğrenciler medresede barınır, medreselerin imarethanelerinde yer içerlerdi. Aynı zamanda medreseler yatılı olup öğrencilere burs da verilirdi. Tüm bu hizmetler meccani (parasız) olarak yürütülürdü. Fatih Sultan Mehmet devrine kadar medreselerdeki derslerin nasıl bir sırayla verildiği, bu derslerde sınıf ve devre sistemlerinin bulunup bulunmadığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Fatih İstanbul'un fethinden sonra burada Sahn-ı Seman medreselerini kurdumuş⁸, bu medresede islamî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerin de tahsilini yaptırmıştır. Özellikle Uluğ Bey'in (1394-1449) ölümünden sonra XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Semerkant ve çevresindeki bilim adamlarının gelmeleriyle Fatih medreselerinde müspet bilimlerin öğretimi daha da önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Ali Kuşçu, Fatih medreselerinde müspet ilimlerin öğretiminde önemli bir rol oynadığı gibi, Fethullah Şirvani de Anadolu'da halka ve öğrencilere verdiği dersler ile büyük hizmette bulunmuştur. Fatih devrinde hazırlandığı tahmin edilen *Kânûn-ı talebe-i ulûm* adı verilen tâlimâtname gereğince müderrislerin derecelerine göre okutacakları derslerle ilgili şu esaslar getirilmiştir:

En alt seviyede bulunan müderrisler; *şerh-i metâlî*, *şerh-i tavâlî*, *mutavvel*, *hâşiye-i tecrid*, bir üst kademedeki müderrisler; *miiftâh*, bir derece daha üst kademede bulunan müderrisler; *miiftâh*, yine bir derece üste yer alan müderrisler; *telvîh*, en üst seviyede bulunan müderrisler ise *şerh-i adûd*, *hidâye*, *keşşâf*, *kadı*, *beydavî* ve *kendi seçtikleri kitapları okutacaklardır*⁹. Diğer bir ifade ile, Fatih medreselerinde okutulan derslerin isimlerini şu şekilde belirtmemiz de mümkündür:

a- Dini bilimler: İlm-i Kur'an, İlm-i Hâdis, İlm-i Fıkıh, Akaid ve Tefsir Dersleri

b-Fen ve Beşeri Bilimler: Kelâm, Mantık, Belâgât, Lûgât, Hahiv, Hendese, Hesap, Heyet, İlm-i Hikmet, Tarih ve Coğrafya¹⁰.

Kanuni Sultan Süleyman İstanbul'da Mimar Sinan'a Süleymaniye Camii ve Külliyesini yaptırmıştır. Süleymaniye Medreseleri adıyla anılan bu medreselerde de verilen eğitimin temelinde aklî ve naklî ilimler yer almakla birlikte, müspet ilimlerin önemi daha da artmıştır. Kanuni, ordusunun tabip, cerrah ve mühendis ihtiyacını karşılamak üzere bir Tıp medresesi ve Darüşşifa, Riyaziyat öğretimine mahsus dört tane medrese ayrıca Hadis alanında lisansüstü düzeyde öğretim yapan

bir ihtisas medresesi kurmuştur. Böylece müspet ilimlerin öğretimi Fatih medreselerinde verilen eğitime paralel olarak Süleymaniye medreseleri ile takviye edilerek artmış ve önemini XVI. yüzyılda da korumuştur. Mesela Fatih devrinde kabul edilen esaslara göre İptida-i Hariç medreselerinde icap ediyorsa alfabeden başlayarak okuma-yazma öğretildikten sonra İlmihal, Kur'an, Yazı, Dört Temel İşlem öğretilirdi. Sonra hariç ve dahil medreselerinde "mukaddemât-ı ulûm" denilen Sarf (Gramer), Nahiv (Sentax), Va'z, İstikâk-i Tesis ve Şerhi (Geometri), Hesap, Münâzara, Mantık... gibi dersler; Sahn-ı Seman'da ise Kelâm, Ferâiz, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Tefsir, Edebiyat... gibi dersler; Süleymaniye Medreselerinde Tıp, Tabiat, Riyaziyât, Heyet...gibi dersler okutulurdu. Bu dersler, her biri için esas tutulmuş bir veya birkaç kitap üzerinden tahrir yoluyla yapılırdı. Dersler, bu kitapların adıyla anılırdı. Bu kitapların izahları için Türkçe veya Arapça haşiye ve şerhleri vardı. Derslerin muhtasar hali medreselerin alt basamaklarında, mufassalları da üst basamaklarında okutulurdu.

15. yüzyılın ortalarından itibaren o döneme kadar taassup ve ilim düşmanlığının zulmü altında ezilen Avrupa'da Rönesans denen dünyaya bakışta, sanat, edebiyat ve bilimde çok güçlü bir uyanışın başladığı görülür. Bu hareket 16. ve 17. yüzyıllarda daha da gelişir¹¹. İslam dünyasında ise XVI. asrın ikinci yarısından sonra düşünceye dayalı aklî ilimlere karşı bir soğukluk ve düşmanlık ortaya çıkmış, müspet ilimler naklî ilimlerin arkasına atılır hale gelmiştir. Yine bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'da ilmî gelişmelerin hız kazanması ve sonuçların bariz olarak görülmesi Osmanlı ilim adamlarında bir takım tereddütler yaratmış, bu tereddüt de onların islamî ilimlere (naklî ilimler) doğru yönelmelerine ve aklî ilimleri ikinci plana atmalarına neden olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında Ortaçağ İslam dünyasındaki ilmî çalışma temposunun tedrici olarak gerilemeye başlamasının etkisi büyük olmuştur¹². İlim, din telifinin başarıyla sonuçlandırılmaması sonucu ilk dönemlerdeki hızlı gelişme yerini önce duraklama daha sonra da gerilemeye bırakmıştır.

İslam dünyasında aklî ilimlerin gerilemesinde ve programlardan kısmî ölçüde çıkarılmasında yapılan ilim tasniflerinin de önemli tesirinin olduğu ileri sürülebilir. Örneğin XVII yüzyıldan itibaren Gazali, ilimleri dinî ve dinî olmayan ilimler olarak ikiye ayırmış, Matematik, Mantık, Kelam ve Tabiiyat'tan oluşan Felsefe'yi müstakil bir ilim olarak ele almamıştır. Öğretimde önceliği dinî ilimlere vermiştir. Genel olarak aklî ve felsefî ilimlere karşı soğukluk ve ihtiyatlı tutum olarak nitelendirilebilecek bu anlayış, daha sonraları Osmanlılar devrinde yetişen ulemanın üzerinde önemli tesirler meydana getirmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Gazali'nin Felsefeye karşı takındığı bu ihtiyatlı tutum, sonraki yıllarda bu ilimlere karşı, belki de yanlış anlama ve yorumlamadan kaynaklanan soğukluğun ve tepkinin başlangıcı olmuştur¹³.

Medrese programlarındaki yetersizlik ve gerilemeyi sadece Felsefe, Fen ve Matematik bilimleri ile sınırlamamak gerekir. Zira aynı dönemden sonra medreselerde Kelam gibi din bilimleri de ihmal edilmiş¹⁴, meseleler naslara ve otoriteler dayanılarak izah edilir hale gelmiştir. 1869'da devrin Şeyhülislamının isteği üzeri-

ne hazırlanan ve İstanbul medreseleri hakkında bilgi veren belgede, medreselerde okutulmakta olan dersler arasında Matematik ve Fen Bilimlerinin yanı sıra Tefsir ve Hadis ilimlerine de yer verilmemiştir¹⁵. Dolayısıyla medreseler sadece Fıkıh ve Arapça öğretimine münhasır kalarak yetersiz ve verimsiz hale getirilmişlerdir. Öğretim faaliyetlerinde belirli kitapların ele alınıp bunların Aristo mantığına göre şerh ve tefsir edilerek anlamdan çok lafza önem verilmesi¹⁶, düşünce, muhakeme ve tecrübeye dayalı ilimlerin programdan çıkarılması, düşünen ve araştıran insan yetiştirmekten uzaklaşıp sadece belirli bilgilerin öğretilmesine neden olmuş, bu durumdan şikayetçi olan Katip Çelebi bu konuda şu sözleri söylemiştir¹⁷:

“Lakin nice boş kafalı kimseler İslamlığın başlangıcında bir maslahat için ortaya konan rivayetleri görüp cansız taş gibi a-kıllarını kullanmadan salt taklit ile donup kaldılar. Aslımı sorup düşünmeden red ve inkar eylediler. Felsefî ilimleri kötileyip yeri-göğü bilmez cahil iken bilgin geçindiler. Onlar Allah'ın göklerdeki ve yerdeki o muazzam mülk-i saltanatına, Allah'ın yarattığı herhangi bir şeye belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna da bakmadılar. Yere ve göğe bakmayı öküz gibi göz ile bakmak sandılar.”

Katip Çelebi'nin yukarıda belirttiği donukluk, medreselerde talebelerin asıl kaynaklar yerine bunların şerh ve haşiyelerinin çok fazla miktarda okutulmasına, talebelerin belirli konular içersinde sıkışıp kalmalarına, zihinlerinin gereğinden fazla yorulmasına, dolayısıyla ilmî verimin düşmesine yol açmıştır¹⁸. Önceki dönemlerde dersler ana kaynaklardan okutulurken daha sonraki yıllarda bunların yerini şerh ve haşiyeler almış, bunların sayısı giderek artınca öğrencilerin yükü de buna mukabil olarak artış göstermiştir. Neticede kimi ilimlerin öğretiminden vazgeçilmiş, kitapların da yarısı veya üçte biri okutulur hale gelmiştir. Bunların yanı sıra öğretimde basitten zora doğru yani tedricilik usûlünün terk edilmesi, ilmî verimin düşmesi sürecinde etkili bir rol oynamıştır. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere medrese ders programlarında görülen olumsuzluklar, medreselerin gerilemesine yol açmış ve medreselerde yapılan tartışmaların, nelerin insanı dinden çıkarcasına nelerin ise çıkarmayacağına dönüşmesine neden olmuştur. Oysa aynı yüzyılda Batı'da G. Galilei ve R. Descartes “dinsel otorite zihniyetini” yıkmakta, Thomas Hobbes ve Leibniz bilginin kaynağının deney ve akıl olduğunu savunmaktaydılar. Özgür düşünme ve bilimsel metot sayesinde yeni bilimler ve gerçekler, analitik geometri, genel çekim kanunu, kan dolaşımı bulunmuş, kimya ve tıp alanında da büyük ilerlemeler sağlanmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda medreselerin ders programları açısından gerilemesinde bazı devlet adamlarının da etkisi olmuştur. Onlar, medreselerde ders programlarından aklî fenlerin çıkarılmasına göz yummuşlar hatta aklî fenlerin okutulmamasını hoş görmüşlerdir. Bu dersleri okutan müderrisleri hor gördükleri gibi, onları medreselere müderris olarak atamayarak bu olumsuz hareketi teşvik de etmişlerdir. Dolayısıyla devletin askeri ve yönetim alanında ihtiyaç duyduğu memurları yetiştirmek üzere yeni okullar kurulmuş, devlet, bu okulları destekleyip

geliştirmiş, medreseleri ise yüz üstü bırakmıştır¹⁹. Özellikle bu durum II. Mahmut (1808-1839) ve Tanzimat döneminde kendisini göstermiştir. Bu dönemlerde modern tarzda mekteplerin açılması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun batılılaşma süreci içerisine girmesi sonucu, hukuk ve eğitim alanlarında yapılan yenilikler karşısında medreseler ikinci planda kalmış, kendi başına bırakılmıştır. Bu uygulama mektep-medrese kavgasını yaratmış, eğitim sisteminin düalist bir yapı arz etmesine neden olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin programlarının yeniden düzenlenmesiyle ilgili devrin yönetici, idareci ve aydınları arasında çeşitli tartışmalar yapılmış ve görüşler açıklanmıştır. Bunların en önemlisi devlet eliyle resmi kanaldan yayınlanan "Medâris-i İlmiye Nizâm-nâmesi"dir. 26 Şubat 1910 yılında yayınlanan Medâris-i İlmiye Nizâm-nâmesi ile medreselerde okutulması kararlaştırılan dersler şunlardı²⁰:

I.Yıl: Sarf (Emsile, Bina, Maksud, Nüzhet et-Taraf fi İlmu's Sarf), Talimu'l-Müteallim, Talim-i Kur'an ve Tecvîd, Hat, İmlâ, Sarf-i Osmanî ve Kavaid-i Farisî, Muhtasar Hesap.
II. Yıl: İlm-i Nahv (Avamil İzhar), Fıkıh (Merakiyi'l-Felah), Şuzuru'z-Zeheb, Talim-i Kur'an, Kavaidü'l-Arabî, Gülistan (Farsça), Hesap, İmlâ, Kavaid-i Osmanî
III. Yıl: Nahiv (Molla Câmi, Mugni'l-Lebib), Fıkıh (Mülteka), Şâfiye, Vaz', İnşa, Mebadi-i Hendese, Hesab.
IV. Yıl: Nahv-i İkmal, Şâfiye, Mültekâ, Alâka, İşagoci, Muhtasar Coğrafya, Hendese, İnşa, Cezerî.
V.Yıl: Fenarî, Ma'ani, İlm-i-Aruz ve'l-Kavâfi, İlm-i Ferâiz, Coğrafya-i Umumî Cebr ve'l-Kitabet.
VI: Yıl:İlm-i Mantık (Şemsiye ve el-Kutb), Meani (Muhtasar ve Siyalkuti'nin başlarından), Kaside-i Bürde, Muallakat, İlmi-i Krae, Hikmet, Kitabet-i Arabiye, Usûl-i Tercüme.
VII. Yıl: Kutb, Şerh-i Akaid, Usûl-i Fıkıh, Şerhü'l-Menar, Şerhu'l-Veciz, Adab-ı Münazara, Makamat-ı Harirî, Hikmet-i Cedide, Hey'et, Kimya, Mevâlid.
VIII. Yıl: Şerh-i Akâid (Hayalî ile beraber yarısı), Meşarık'ül-Envar, Şerhu'l-Menar, Şerhu'l-Veciz, Usûl-i Hadis, Makamat-ı Harirî, Usûl-i Sak, Tarih-i İslam, Kozmoğrafya (Hey'et), Mevâlid,
IX Yıl:Hikmet-i Sa'diye, Meşarıkü'l-Envar, Tefsir-i Beydâvi, Divân-ı Hamâse, Usûl-i Hadis, Siyer, Tarih ve Coğrafya-i Umûmî
X. Yıl: Celâl ma' Gelenbevî, Milel ve Nihel, Muhtasar Fasıl, Tefsir-i Beyzâvî, Mufassal Tarih-i Osmanî, Mufassal Coğrafya-i Osmanî, Coğrafya-i Umumî.
XI-XII. Yıllar: Hidâye, Sahih-i Buharî veya Sahih-i Müslim, Tefsir-i Beyzâvî, Mufassal Tarih-i Osmanî, Mufassal Coğrafya-i Osmanî, Coğrafya-i Umumî.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Medâris-i İlmiye Nizâmname-si'nin getirdiği en önemli yeniliklerin başında medrese ders programlarına fen, matematik ve sosyal bilimler derslerinin ilave edilmesi gelmiştir.

1 Ekim 1914 yılında yayınlanan "Islah-ı Medâris Nizâmnamesi ile bütün medreseler Darü'l-Hilafetü'l-Aliye Medresesi adı altında birleştirilerek medreseler her birinin öğretim süresi dörder yıl olan Tâli Kısım-ı Evvel, Tâli Kısım-ı Sâni, Kısım-ı Âli olarak üç kısma ayrılmıştı²¹. Nizâmnamenin medreseler için öngördüğü ders programı şu şekildeydi²²:

Tâli Kısım-ı Evvel:

I.Sınıf: Kur'an-ı Kerim, Lisan-ı Arabî (Sarf, Nahiv, Mukâleme), Elsine-i Ecnebiye (Almanca, Fransızca, Rusça), Tarih-i İslam, Coğrafya-i Umumî, Hesap, Hüsn-i Hat, Terbiye-i Bedeniye.

II.Sınıf: Kur'an-ı Kerim, Lisan-ı Farisî, İslam Tarihi, Coğrafya-i Umumî, Hesap, Hendese, Hüsn-i Hat, Resm-i Hattî, Terbiye-i Bedeniye, Elsine-i Ecnebiye.

III. Sınıf: Kur'an-ı Kerim, Fıkıh, Lisan-ı Arabî, Türkçe, Lisan-ı Farisî, İslam Tarihi, Coğrafya-i Osmanî ve İslamî, Hendese, Cebir, Müsellesat, Fizik, Kimya, Terbiye-i Bedeniye, Elsine-i Ecnebiye.

IV. Sınıf: Kur'an-ı Kerim, Fıkıh, Lisan-i Arabî, Türkçe (İnşâ ve Edebiyat), İslam Tarih-i Umumî, Cebir, Müsellesat, Fizik, Kimya, Hayvanat, Nebatat, Terbiye-i Bedeniye, Elsine-i Ecnebiye

Tâli Kısım-ı Sâni:

V.Sınıf: Kur'an-ı Kerim, Fıkıh, Lisan-i Arabî, Türkçe, İslam Tarihi, Tarih-i Umumî ve Türk Tarihi, Mihanik, Fizik, Kimya, Hayvanat, Maadin ve Tabakat, Terbiye-i Bedeniye, Elsine-i Ecnebiye.

VI.Sınıf: Kur'an-ı Kerim,, Maâni-i Kur'an-ı Kerim, Fıkıh, ilm-i Tevhit, Felsefe, Lisan-i Arabî, Türkçe, Osmanlı Tarihi, Heyet, Hıfzıslıhha ve Tedavi-yi İptidâî, Terbiye-i Bedeniyye, Elsine-i Ecnebiye.

VII. Sınıf: Kur'an-ı Kerim,, Maani-i Kur'an-ı Kerim, Hadis-i Şerif, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Tevhit, Felsefe, Lisan-i Arabî, Türkçe, Osmanlı Tarihi, Malûmât-ı İktisâdiyye ve Maliye, Terbiye-i Bedeniye, Elsine-i Ecnebiye.

VIII. Sınıf: Kur'an-ı Kerim,, Maani-i Kur'an-ı Kerim, Hadis-i Şerif, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Tevhit, Felsefe, Lisan-i Arabî, Türkçe, İlm-i Terbiye, Malûmât-ı İktisadiye, Elsine-i Ecnebiye.

Kısm-ı Âlî

I. Sınıf: Hadis, Usûl-i Hadis. Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelam, Felsefe, İlm-i Terbiye, Edebiyat-ı Arabiyye, El-sine-i Ecnebiye.

II. Sınıf: Tefsir, Hadis. Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelam, Felsefe, İlm-i Ferâiz, Hukuk ve Kavanin, Edebiyat-ı Arabiye, El-sine-i Ecnebiye.

III. Sınıf: Tefsir, Hadis. Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelam, Felsefe, İlm-i Feraiz, Hukuk ve Kavânin, Edebiyat-ı Arabiyye, El-sine-i Ecnebiye.

IV. Sınıf: Tefsir, Hadis. Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelam, Felsefe, İlm-i Feraiz, Hukuk ve Kavanin, Edebiyat-ı Arabiye, El-sine-i Ecnebiye.

Medreseler bu şekli aldıktan sonra Darülfünûn'daki "Ulûm-ı Aliye-i Diniye Şubesi" kapatılmıştır²³. Bu programın daha önceki programlardan ayrılan en önemli yanları; Türk Dili, Tarihi ve Coğrafyası ile fen bilimlerinin öğretimine daha geniş yer vermesi ve ilk defa olmak üzere medreseye gayr-i müslim dilleri (Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusça) ile Beden Eğitimi dersinin girmesini sağlamasıdır²⁴. Yine bu programda dersler kitap adları ile değil bizzat ihtiva ettiği bilimlerin adları ile verilmiştir. Islâh-ı Medâris Nizâm-nâmesi bu özellikleri ile geleneksel medrese kuruluş yapısı ve ders programları konusunda köklü ve düzenli yenilikler getirmiştir. Nitekim yeni getirilen bu usûl, bazı küçük değişikliklerle medreselerin kaldırılmasına kadar devam etmiş, hatta Cumhuriyet döneminde kurulan İmam-Hatip okulları ve İlahiyat fakültelerinin programlarına da örnek teşkil etmiştir²⁵.

B- Medreselerde Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde Takip Edilen Öğretim Metotları.

Osmanlı İmparatorluğu'nda medreselerde kullanılan öğretim metodu dedüktif karakterde idi. Bu metodun esasını meseleleri naslara ve otoritelere dayandırmak teşkil etmektedir. Bu dedüktif metot, ilk zamanlarda ezberi esas almıştır. İlk önce Kur'anı ezberlemek ve mümkün olduğu kadar çok sayıda hadis öğrenmek gerekiyordu²⁶. Bir müddet sonra imlâ metodu gelişmeye başlamıştır. Buna göre talebeler ders esnasında hocanın karşısında halkalar halinde oturarak dersi takip etmekte ve gerektiği yerlerde not tutmaktaydılar²⁷. Bu not tutma yöntemi Kur'an-ı Kerim dersleri hariç hemen hemen bütün derslerde uygulanmaktaydı. Zamanla imlâ metodunun yanında şerh ve izah metodu da gelişmeye başlamıştır. Medreselerde okutulan kitapların nüshalarının çoğalması ve bunların öğrencilerin eline geçmesinden sonra yavaş yavaş imlâ metodu terk edilmeye başlanmıştır. Bundan sonra metni bir öğrenci yükse sesle okuyor, hoca da gerekli izahlarda bulunuyordu ve metin üzerinde düzeltmeler yapıyordu. Ayrıca hoca, kendisinin yapmış olduğu izahları talebelere yazdırıyordu. Müderrisler, kimi zaman okuttukları derslerden herhangi bir bahis üzerine talebelerine münazaralar yaptırırlar ve neticede iki taraf arasında hakem olup mütalâalarını söylerlerdi²⁸. Talebeler, medresede öğrendiklerini medrese yakınındaki mescit ve câmilerde halka anlatmakta²⁹ veya,

tatil zamanlarında ülkenin dört bir yanına dağılarak halka bildiklerini anlatmak suretiyle bir nevî staj da yapmış olmaktadır³⁰.

Medreselerde soru-cevap metodu da kullanılmaktaydı. Hoca öğrencilere soru sorup cevabını beklediği gibi, öğrenciler de belirli bir nizamla göre hocaya soru sorabilirlerdi. Yani derslerde takrir ve karşılıkla konuşmaya yer verilirdi. Belirli günlerde halka açık toplantılar da düzenlenirdi. Medreselerde her ne kadar kendi binalarında ders yapıyorluyduysa da camilerde de sık sık ders yapılır ve bu dersi herkes izleyebilirdi. Ders-i âmm denen meşhur hocalar kent ve kasabaların büyük camilerinde “cami dersleri” adıyla herkese açık olarak dersler verirlerdi. Cemaat hocanın etrafında halka olur, anlatılanları dinlerdi. Bu derslerin düzenli izleyicileri bulunmaktaydı. İkinci namazından sonra daha sık yapıldıkları için “ikinci dersleri” de denilmekteydi.

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin nasıl bir sıra takip ettiğini bugünkü bilgilerimiz ışığında tam olarak bilememekteyiz. Fakat medrese derslerinin İslâm aleminde aşağı yukarı hemen hemen aynı program dahilinde ve aynı metotla tedris edildiği ve tatil günlerinin de birbirine benzediği rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte Osmanlı medreselerinde ilk sınıflarda derslerin muhtasarının, sınıf derecesi yükseldikçe mufassalının okutulduğu da söylenebilir. Bu bilgiler ışığında Osmanlı medreselerinde öğretim faaliyetlerinde “tedricilik” usûlüne uyulduğu ileri sürülebilir. Muallim Cevdet de, bu tespiti uygun gelecek bir biçimde, Osmanlı medreselerinde derslerin kolaydan (muhtasardan) zora (mufassala) doğru bir seviyede okutulduğunu ifade etmiş, ayrıca medrese talebelerine ders programı dışında bol vakit de bırakılmasını isteyerek bu yolla talebelerin ders dışı konularla ilgili mevzuları da öğrenmelerinin önemi üzerinde durmuştur³¹.

Medreselerdeki öğretim metodu, daha sonraları müşahede, tecrübe, tetkik ve tenkide yer vermeyen, sadece ayetlerin, hadislerin veya diğer metinlerin Aristo mantığına göre şerh ve tefsirine inhisar eden bir metot halini almıştır. Mânâdan ziyade lafza kıymet veren, yazı öğretimine yer vermeyen skolastik bir nitelik halini kazanmıştır³². Müderrisler, felsefî ve kelamî meselelere çözüm bulmak ve tartışmak yerine, bu konuları eski bilgilerle geçiştirmeyi tercih etmişlerdir. Böylece medreselerde amaç; düşünen, araştıran ve sorgulayan insan yetiştirmek olmaktan çıkmış, sadece mevcut bilgilerle yetinen, sorgulamayan hazırla yetinen insan modeli yetiştirmek şekline dönüşmüştür. Bu kısır döngü talebenin zihninin gereksiz bilgilerle dolmasına, dolayısıyla öğrenci boyutunda zaman kaybının oluşmasına yol açmıştır. Bu husus ile ilgili olarak 1876 yılında toplanan ve 15 müderris tarafından hazırlanan raporda öğrencilerin şerh ve haşiyelerle gereksiz yere uğraşarak medresede boş yere vakit geçirdikleri dile getirilmiştir. Yine aynı raporda müderrislerin derse başlamadan önce bir önceki dersi soru-cevap yolu ile tekrar etmelerinin gereği üzerinde durularak müderrislerden talebelere çeşitli sorular sormak suretiyle derse aktif olarak katılımlarının sağlanması ve onlardan okudukları konuları örnekler vererek anlatmalarını temin etmeleri istenmiştir³³.

C- Medreselerde Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde Takip Edilen Ölçme ve Değerlendirme Uygulamaları

Medrese eksenli eğitim pratiğinde ölçme değerlendirme faaliyetlerinin en dikkat çekici yönü salt bilişsel davranışlar değil, beceri ve ahlâkî davranış yapılanmasını da içine alan bütüncül bir şahsiyet derleme süreci oluşudur. Böylece medrese geleneğinde müderris eksenli bir ölçme değerlendirme pratiğinin var olduğu da dikkatlerden kaçmayacaktır. Sınıf sisteminin olmadığı, ferdi öğretim modelinin yaygın olduğu medrese geleneğinde ölçme değerlendirme uygulamaları da öğrencinin bireysel yeteneğine uygun olarak yılın her hangi bir zamanında müderris-öğrenci ilişkisi çerçevesinde yapılır ve bu tür bir değerlendirme öğrenciye verilen diploma niteliğindeki “icazetname” ile sonuçlanırdı³⁴. Esasen Türk-İslam öğretimi; sınavlara, en verimli dönemlerinde dahi tahsilin her türlü ihtiyacı dikkate alınıp uygulandığı halde gereken önemi vermemiş, öğretim gelenekleri arasında “sınav” diye bir kademe, bir disiplin olmamıştır³⁵. Sınav, medreseyi bitirmiş olanlardan her yönü ile birbirine eşit iki kişi bir işe istekli olursa daha iyi olan adayı seçmek için yapılmıştır³⁶. Zengin, sınavların talebeyi çalışmaya sevk eden zorlayıcılığı ve teşviki, hocanın takdirini kazanma isteği, talebe arasında ortaya çıkan rekabet, tahsilin dini bir emir oluşunun teşvik ediciliği gibi bir takım faktörlerin etkisi ile esasen oluştuğunu, fakat son dönemlerden itibaren bu etmenlerin etkisinin giderek zayıflaması sonucu eğitim-öğretim açısından olumsuz bir durumun ortaya çıktığını vurgulamıştır³⁷.

Tarihsel süreç içerisinde müderrisliğe tayin olunacak “mülazimler”, mülazim olduktan yedi yıl sonra “Rüüs” sınavına girerlerdi. Başarılı olanlara “Ders-i Âmlık” payesi ve İptidâ-i Hâriç medreselerde öğretim yapma yetkisini verecek olan “İstanbul Rüûsu” denilen bir diploma verilirdi. Göreve en düşük seviyedeki medreseden başlayan müderrisler, zamanla kademe kademe yükselerek daha üst dereceli medreselere kadar çıkabilirlerdi. Oysa 1592 yılından itibaren müderrislik görevi bir rütbe haline getirilmiştir. Müderrislik payesi, yüksek dereceli ulemanın çocuklarına daha küçük yaşlardan itibaren verilmeye başlanmıştır. Böylece, ilmî hiyerarşiye uyulmaksızın terfi, ilerleme, ölçme ve değerlendirme yapılması gibi olaylara sıkça rastlanır olunmuştur. Bu tarzdaki uygulamaların tesiriyle ilim ile cehalet bir tutulur hale gelmiş ve ikisinin birbirinden ayrılmaması nedeniyle alim ve cahil bir olarak telakki edilmiş ve bu durum ilmi çalışmaya rağbetin azalmasına ve cehaletin yayılmasına yol açmıştır³⁸.

Kısacası Osmanlı medreselerinde sınavın ancak mezunların göreve atanmaları sırasında söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışında öğretim faaliyeti esnasında talebeler okudukları derslerden sınava tabî tutulmamaktaydılar. Fakat 1853’den itibaren medrese öğrencileri “kur’a sınavı” adıyla toplam altı yıl devam eden bir sınava tabî tutulmuşlardır. Bu dönemlerde, medrese öğrencileri askerlik hizmetlerinden muaf oldukları için medreselerde büyük bir yığılma olmuş, buradaki yığılmayı biraz azaltmak için kur’a sınavı uygulamasına başvurulmuştur. Kur’a sınavlarında, askerlik kur’ası çekildiği zaman ismi çıkan medrese

öğrencisi genel bir sınava alınıyor; bu sınav neticesinde başarılı olursa medresede kalıyor, başaramazsa askere alınıyordu. Sınavlar, medresede okutulan derslerden dönem veya yıl sonunda yapılıyordu. İsterse dönem başında olsun, kur'a kime çıkarsa hangi dersleri okuduğu gibi hususlar göz önüne alınmaksızın talebe medresede okutulmakta olan derslerden genel bir sınava alınıyor ve başarısız olması durumunda derhal askere alınıyordu. Mehmet Fatih, medreselerde yapılan kur'a sınavlarında görülen aksaklıkları şu şekilde dile getirmiştir:

a- İmtihanlar programa göre yapılmamakta, sorular talebenin okuduğu derslerden sorulduğu gibi okumadığı derslerden de sorulabilmektedir. Bu durumda kur'ası çıkan talebe halen okuduğu dersleri bir tarafa bırakıp ileriki yıllarda göreceği derslerle uğraşmak zorunda kalmaktadır. Halbuki bu sınavlarda talebenin o ana kadar okuduğu derslerden sorumlu tutulması gerekmektedir.

b- İmtihanlar ders yılı sonunda yapılması gerekirken, dönemin başında veya ortasında da yapılmaktadır. Bu tarz uygulamalar öğretimin bütünlüğü ve devamlılığı açısından zararlı olmaktadır.

c- İmtihanlarda talebeye sadece bir hak verilmekte, başarısız olanlar hemen askere alınmaktadır. Bu durumda aslında başarılı olabilecek bir talebe herhangi bir nedenden dolayı başarısız duruma düştüğünde öğrenim hayatı ve istikbali tehlikeye girmektedir. Bu açıdan her öğrenciye kur'a sınavlarında başarısız olmaları durumunda ikinci bir hakkın daha verilmesi gerekmektedir³⁹. Kur'a sınavları uzun zaman uygulanmış, ancak 1892 yılında kaldırılmıştır. Ondan sonra medrese öğrencileri hiçbir sınava alınmamış, bu durum medrese öğretiminin seviyesini olabildiğince düşürmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerde yapılması gerekli görülen yenilikler içerisinde, mekteplerde uygulanmakta olan sınıf imtihanlarının buralarda da uygulanmasının yanı sıra kur'a ve rüüs sınavlarında da bir takım düzenlemelere gidilmesi kararlaştırılmıştır. Ergün'e göre Mehmet Fatih, medreselerde yapılacak sınavların diğer okullardaki sınavlar gibi olmasını ancak, yeni bir sistem kuruluncaya kadar kur'a sınavlarının biraz iyileştirilerek tekrar uygulanmasının şart olduğunu önermiştir. Yine Hoca Muhyiddin, medrese öğrencilerinin her yıl sınava alınmalarını, bu sınavlarda fen bilimleri alanından da soru sorulmasını, çok başarılı olanların ödüllendirilmesini önererek üç yıl üst üste sınıfını geçemeyen medrese öğrencilerinin medreseden atılmalarının uygun olacağını belirtmiştir. Ayrıca o dönemde *Beyanü'l-Hakk* adlı gazetede çıkan yazılarda da medreselerde uygulanan sınav sistemi üzerinde durulmuş ve talebelerin belirli periyotlarla sınava alınmalarının önemi açıklanmış ve sınavların yazılı ve sözlü olarak yapılmasının getireceği faydalar belirtilmiştir⁴⁰.

1910 yılında hazırlanan *Medaris-i İlmiye Nizânamesi'nde* medrese talebelerinin her yıl tatilden önce almış oldukları derslerden sınava tabî tutulmaları belirtilmiştir. Zamanı, yeri ve şeklinin İstanbul'da Meclis-i Mesâlih-i Talebe, taşrada ise Müftünün başkanlığında kurulacak olan komisyonlarca belirlenecek bu sı-

navlarda, ikiden fazla dersten başarısız olan talebelerin aynı sınıfı tekrar etmeleri, iki veya daha az dersten başarısız olanlara ise bütünleme sınavı hakkının verilmesi kararlaştırılmıştır. Üç yıl üst üste sınıfta kalanların kaydının silineceği ifade edilerek, başarılı olanlara birer tasdiknamenin verilmesi istenilmiştir⁴¹. 1914 yılında yayınlanan Islâh-ı Medâris Nizâmnâmesi'nde ise ölçme ve değerlendirme konusuna pek fazla yer verilmemiştir. Sadece kontenjanın üzerinde bir talep olması durumunda eleme sınavının yapılması, orta ve yüksek dereceli medreselerin ara sınıfına kabul edilecek öğrencilerin, daha önceki sınıflarda okutulan derslerden sınava alınmaları esası getirilmiştir. Örneğin medreseye beşinci sınıftan başlamak isteyen bir talebe, önceki dört sınıfın derslerinden sınava alınmakta, başarılı olması durumunda medreseye kaydı yapılabilmektedir. Yine aynı nizâmnâme ile kurulması kararlaştırılan *Medresetü'l-Mütehassisin*'e yüksek dereceli medreselerden mezun olanlarla, bu medreseleri dışarıdan bitirenlerin kabul edileceği, başvuruların fazla olması durumunda bir eleme sınavının yapılacağı belirtilmiştir⁴².

II. Meşrutiyet döneminde medreselerde uygulanan ölçme ve değerlendirme konusunda ayrıntılı biçimde görüş bildiren düşünürlerin başında Eşrefzâde Mehmet Şevketî gelmektedir⁴³. Şevketî, sınav kelimesinden ne anladığını şu sözleri ile açıklamaya çalışmıştır⁴⁴:

“Bizde mutat olan imtihanlar hem tahsil niyetinde ihraz edilen iktidar-ı ilmiyi göstermek hem de tedris, vaiz gibi mahdut metâliblere nail olmak üzere icra edilen bir müsabakadır ki bunda talebenin hakkını gözetmek için sualler muayyen ve mahdut olarak irat olunur.”

Şevketî, orta dereceli medreselerde derslerin öğretim yılının bitimine bir ay kala tamamen kesilmesini, bu bir aylık süre içerisinde konuların müderrisler tarafından tekrar edilmesinin faydasına değinmiş ve sürenin bitiminden sonra öğrencilerin sınava alınmalarının daha faydalı olacağını vurgulamıştır. Sınavların ilgili medresede görev yapan müderrisler ile Meşihat makamınca tayin edilecek olan mümeyyizlerden oluşacak bir komisyon tarafından yapılmasını uygun görmüştür. Yapılan bu sınavlarda başarılı olan öğrencilere heyet-i umumiye tarafından onaylanmış bir belge verilmelidir. Eğer bir öğrenci yapılan sınavda başarısız olursa, bu öğrenci medresede yatılı ise, durumu gündüzlü öğrenci statüsüne çevrilmelidir. Şayet bu öğrenci ikinci defa yapılan sınavlarda başarısız olursa medreseden kaydı silinmelidir. Şevketî, yüksek dereceli medreselerde ise, kayıt yaptırmak isteyen öğrencilerin yazılı ve sözlü bir sınava alınması gerektiğini belirtmiş, yazılı sınavın önceden belirlenen bir konu hakkında öğrenci tarafından hazırlanacak tez şeklinde olmasını önermiştir. Hazırladığı tez beğenilirse öğrenci, sözlü sınava girebilecektir. Yüksek dereceli bir medreseye yazılı ve sözlü sınavları geçerek kayıt yaptıran bir öğrencinin üç yıl üst üste derslerinden başarısız olması durumunda medreseden kaydı silinebilecektir⁴⁵.

Şevketî'yi kendi döneminde yaşayan ve medreselerin ıslahına yönelik olarak fikirlerini açıklayan düşünürlerden ayıran belirgin bir özelliği vardır. Bu özel-

lik, sınava alınacak talebelerin sınavlarda göstermiş oldukları başarıların derecesini not olarak ifade etmiş olmasıdır. Sınav yapma usulünün yaygın olarak ihmal edildiği bir eğitim sisteminde bu tür bir ölçünün Şevketî tarafından kullanılması isabetli bir görüş olarak eğitim tarihimizdeki yerini almıştır. Şevketî, bir öğrencinin başarısının aşağıda verilen ölçütler çerçevesinde değerlendirilmesini istemiştir⁴⁶:

- 1- Bilmek galip, bilmemek nadir,
- 2- Bilmek galip, bilmemek nadir değil,
- 3- Bilmemek galip, bilmek nadir değil.

D- Öğretimde İhtisaslaşma

Medreseler, Türklerin İslam kültürüne kazandırmış oldukları genel öğretim müesseseleridir. Fıkıh okutmak için kurulmuşlardır. Şii mezhebine mensup olanlar Darü'l-ilimleri kurarlarken sünniler de medreseleri kurmuşlardır. Dolayısı ile şii mezhebi mensupları sünnilerin kurdukları medreselere girememişlerdir. Bu nedenle Farsça da belirli bir döneme kadar medrese programlarında yer alamamıştır. Sünniler, her dört sünni mezhebi için ayrı ayrı medreseler kurdukları gibi, bunlardan bir kaçının bir arada olduğu medreseler de kurmuşlardır⁴⁷. Ayrıca medreselerin dışında Hadis okutan Dârü'l-Hadisler de kurulmuştur ki, bu tür medreseler bir tür ihtisas medresesi niteliğindeydi. Osmanlılarda ilk Dârü'l-Hadis medresesi II. Murat zamanında Çandarlı Hayrettin paşa tarafından İznik'te yaptırılmıştır⁴⁸. Daha sonra II. Murat tarafından Edirne'de de bir Dârü'l-Hadis medresesi yaptırılmıştır. İstanbul'da ilk Dârü'l-Hadis medresesi Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Kanuni, kendisinin yaptırmış olduğu bu Dârü'l-Hadis medresesini, medrese sisteminin en üst derecesine yerleştirmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulan Süleymaniye Medreselerinde ordunun tabip, cerrah ve mühendis ihtiyacını karşılamak üzere bir Tıp medresesi ve Darüşşifa, Riyaziyyat öğretimine mahsus dört medrese, ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi lisansüstü seviyede öğretim veren Dârü'l-Hadis medresesini kurmuştur. Yine Kanuni döneminde medrese teşkilatında yapılan düzenlemelerle öğretim faaliyetleri iki kola ayrılmıştır. Sahn-ı Seman medreselerinde Hukuk, İlahiyat ve Edebiyat dallarında öğretim yapılmıştır. Atay, bu fikre katılmamakta, iddia edildiği gibi Süleymaniye Medreselerinde Dârü't-Tıb ve Dârü'l-Hadis'in dışında "Riyaziyyat ve Tabiat" gibi tecrübî ve aklî ilimler okutan özel bir medresenin bulunmadığını ileri sürmektedir⁴⁹. Ergin de Atay'ın yukarıdaki ifadesine benzer bir şekilde Süleymaniye Medreseleri arasında Riyâziyyât ve Tabiat gibi ihtisas medreselerinin olmadığını belirtmiştir. Unat ise Atay ve Ergin'in aksine Süleymaniye Medreselerinde Riyâziyyât medresesinin bulunduğu söyleyerek, göz hekimliğine ilişkin bilimlerin de bu medreselerde okutulduğunu ifade etmiştir⁵⁰.

Medreselerin gerilemeye başlamasına paralel olarak ihtisas medreselerinde verilen eğitimde de gerilemeye yüz tutmuştur. Örneğin 1914 yılında İstanbul medreselerinin mevcut durumunu tespit etmek amacıyla hazırlanan bir raporda, o tarih-

lerde İstanbul'da bulunan dokuz Dârü'l-Hadis medresesinden dördünün yıkıldığı, ikisinin tamire ihtiyacı olduğu, ikisinin de başka amaçlarla kullanıldığı belirtilerek sadece birisinde Hadis öğretiminin yapılabildiği ifade edilmiştir⁵¹.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslah edilmesi girişimlerinde ihtisaslaşma konusu üzerine ciddiyle eğilinmiş ve bu amaçla müstakil medreseler kurulmuştur. Mesela 1854 yılında şer'îye mahkemelerine kadı ve naip yetiştirmek üzere kurulan Mekteb-i Nüvvab'ın ismi 1910 yılında Mekteb-i Kuzât olarak değiştirilmiş, programına şer'î hukukla ilgili derslerin yanı sıra modern hukukla ilgili dersler de konulmuştur. İslam dininin yayılmasını sağlayacak ve propagandasını yapabilecek misyoner vaizlerin yetiştirilmesi amacıyla 1912 yılında İstanbul'da dört yıl süreli eğitim veren bir Medresetü'l-Vaizîn açılmıştır. Bu medresede dinî bilimlerin yanı sıra sosyal bilimlerin öğretimine de yer verilmiştir. Yine 1913 yılında imam, hatip ve müezzin yetiştirmek amacıyla Medresetü'l-Eimme-ve'l-Hüteba adında bir medrese daha açılmıştır. Fakat gerek bu medrese ve gerekse de Medresetü'l Vaizin arzu edilen ilgiyi göremedikleri için "Medresetü'l-İrşad" adı altında birleştirilmiştir. Bu yeni kurulan medresede Vaizler Şubesi'nin öğrenim süresi üç, Hatipler ve İmamlar Şubesi'nin öğrenim süresi ise iki yıl olarak tespit edilmiştir. Medresetü'l-İrşad, Cumhuriyet döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kurulan İmam ve Hatip okullarının başlangıcı sayılmaktadır. Bunların dışında, islamî güzel sanatların en önemlilerinden olan "hat sanatı" ve "tezhip" sanatının öğretimini sağlamak amacıyla 1915 yılında bir Medresetü'l Hattatîn açılmıştır. Bu medrese Cumhuriyet döneminde Güzel Sanatlar Akademisi içerisinde olan "Şark Süsleme Sanatları Bölümü"nin başlangıcı sayılmaktadır. 1917 yılında ise Medresetü'l Mütihazsîsîn açılmıştır. Aslında bu medresenin kurulması 1914 tarihli İslah-ı Medâris Nizamnâmesi ile kararlaştırılmıştır. Bu Nizamnâme'ye göre Meşihat burada, ihtiyaç duyacağı şubeleri açacaktı ve medresenin öğretim süresi iki yıllık bir periyodu kapsayacaktı. Buraya alınacak öğrencilerden özellikle Darü'l-Hilafeti'l-Âliye Medresesi'ni bitirenler kadar bilgi sahibi olmaları istenecekti. Yukarıda da belirtildiği gibi bu tarz bir medrese ancak 1917 yılında açılabilmiştir⁵².

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle bilhassa II. Meşrutiyet döneminde yapılan ıslahat teşebbüslerinde ihtisaslaşma konusuna da yer verildiğini, hatta bu amaçla birtakım medreselerin dahi kurulduğu söylenebilir. Şu da belirtilmelidir ki, Osmanlı aydın ve ulemasını ihtisas medreselerinde yenilikler yapmaya sevk eden ana faktör; bu tür medreselerin gerek program gerekse bina bakımından oldukça yetersiz kalmaları ve skolastik medrese zihniyetinin zamanla bu kurumlara da hakim olmaya başlamasıdır.

II. Meşrutiyet döneminin aydın ve ulama sınıfı içerisinde yer alan medreselerin ıslahına ilişkin risale tipinde bir eser kaleme alan ve bu eseri ile devrin yöneticileri üzerinde tesir bırakan Şevketî de meslekî ihtisaslaşmanın gereği ve önemi üzerinde fikirlerini açıklayan aydınlardan birisi olmuştur. Ona göre Osmanlılarda meslekî ihtisaslaşmaya belirli bir zamandan sonra gereken önem verilmemiştir. Şevketî bu görüşünün gerekçesini şu cümleleri ile dile getirmiştir⁵³:

“Vakâ bizim medreselerimiz Fenariler, Molla Hüsrevler, İbn-i Kemaller, Ebusuutlar gibi meşahir-i ulamanın menşe-i tenzifi olmuşlarsa da bunlarda tutulan müsellin Buhariler, Gazaliler, Raziler, İbn-i Sinalar, Tusiler, gibi eâzam-ı ulemanın takip ettikleri müsellimeye benzemediğinden onlar bunların seviye-i irfanına kadar yükselmemişlerdir. Bunlardan herbiri ancak bir ilmi ihtisas ederek onda mevki-i salahiyeti ihraz ettiği halde ötekiler zamanlarında tedavül eden ulûmdan hemen hepsine hiç olmazsa bir haşiye tâlik etmişlerdir. Zaten ancak bir ilme bahş edildiği zaman semere-bahş bir netice verebilen ömürler şu suretle muadded ilimlere inkısam edince o vakitlerin gösterdiği rağbet ve bereket tesiriyle istihsal edilebilen malumat bile tabidir ki emsal-i âliyesine karşı mevki-i mukayeseni muhafaza edememiştir.”

Şevketî, Osmanlı Devleti’nde bazı nedenlerden dolayı geleneksel medreselerin yanı sıra sadece herhangi bir ilmi tedris eden medreselerin de açıldığını belirtmiş, medreselerin doruk noktasından geri düşmesinin ana sebeplerinden birisi olarak ihtisas medreselerinde okutulan derslere toplumun ve aydınların zamanla yabancı kalmaları ve okutulan derslerden tam manasıyla yararlanamamalarını göstermiştir. Bu görüşüyle de yetinmemiş, “medreselerin daire-i inayetine aldıkları ulûm ve fûnunun mukaddemat ve tekamülatına yabancı kalmalarının yanında kendi noksanlarının ikmal edilmemesi” yüzünden de gerilemeye başladıklarını bildirmiştir. Yine meslekî ihtisaslaşma konusu ile ilgili olarak İmam-ı Azam’ın yalnız Fıkıh alanında, Buhari’nin yalnız Hadis alanında, İbn-i Sina’nın Hikmet alanında ihtisas ettiklerini belirtmiş, medrese öğretiminden istenilen başarının elde edilebilmesi için ihtisaslaşmanın gereğini vurgulamıştır⁵⁴.

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde genel bir eğitim kurumu olan medreseler, ders programları, öğretim metodu, ölçme ve değerlendirme ve öğretimde ihtisaslaşma konuları açısından tarihsel süreç içerisinde bir takım değişim ve dönüşümler geçirmiştir, tarihsel süreç içerisinde gerek ders programı, gerek öğretim metodu, gerek ölçme ve değerlendirme ve gerekse de öğretimde ihtisaslaşma konuları açılarından çeşitli değişikliklere uğramıştır. Ancak medreseler çağın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kaldığından, 03.03.1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun birinci maddesi olan “*Türkiye dahilindeki bütün müessesât-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâleti’ne merbuttur*” ifadesi ile Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmış ve zamanın Milli Eğitim Bakanı Vasıf Bey de 13.03.1924 tarihli genelgesiyle medreseler üzerindeki tasarruf hakkını kullanarak medreseleri kapatmıştır.

KAYNAKLAR

- Adıvar, A. (1991), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Akgündüz, H. (1997), *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul, Ulusal Yayınları.
- Akyüz, Y. (1994), *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, İstanbul, Kültür Koleji Yayınları.
- Atay, H. (1983), *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul Dergah Yayınları.
- Baltacı, C. (1976), *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul İrfan Matbaası.
- Bilhan, S. (1989), *Eğitim-Bilim-Sanat*, İstanbul, Diyanet Yayınları.
- Cicioğlu, H. (1985), *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim*, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Çelebi, A. (1983), *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, İstanbul Damla Yayınevi.
- Ergin, O. (1977), *Türk Maarif Tarihi*, Cilt:I-II, İstanbul, Eser Matbaası.
- Ergün, M. (1981). "Örgün Eğitimin Kurulmasında Medreselerin Rolü", Ankara, *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, s.54-58.
- Ergün, M. (1982), "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:30, Sayı:1-2, s.59-89.
- Ergün, M. (1996), *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara, Ocak Yayınları.
- İslah-ı Medâris Nizâmnamesi*, Düstur VI, s.1325-1330.
- Kazıcı, Z. (1995), *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, Kayıhan Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1977), *1865'de Faal İstanbul Medreseleri*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7-8'den Ayrı Basım, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Medâris-i İlmiye Nizâmnamesi*, Düstür-II, Tertib-i Sani, Cilt.II, s.127-138.
- Muallim Cevdet(Çeviren:Erdoğan Erüz) (1978), *Mektep-Medrese*, İstanbul, Çınar Yayınları.
- Saray, M. (1996), *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Sayılı, A. (1963), "Ortaçağ İslam Dünyasındaki İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri(Avrupa ile Mukayese)", Ankara, *D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Dergisi*, Cilt:I, s.5-69.

- Şanal, M. (1999), “Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışlarına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler”, Ankara, *Milli Eğitim*, Sayı:143, s.123-128.
- Şanal, M. (2002), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medreselere Kuruluş Sistemi, Organizasyon, Yönetim ve Program Açısından Genel Bir Bakış”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:69, Ankara. s.78-93.
- Şanal,M. (1998), *Eşrefzâde Mehmet Şevketi’nin Eğitim Anlayışı ve Görüşleri*,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.1-130.
- Şevketî, (1329), *Medâris-i İslamiye Islahat Programı*, Harbet Matbaası, İstanbul.
- Taşdemirci, E. (1984), *Cumhuriyet Dönemi Türk Milli Eğitim Politikasının Ana Devreleri Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, A.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü.
- Taşdemirci, E. (1989), “Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları”, Kayseri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:2.
- Taşdemirci, E. (1990), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medreselerin Bozulmaları, Medreseleri Islah Etme Teşebbüsleri ve Kapatılmaları”, Kayseri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4.
- Unan F. (2003), *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara , Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Unat, F.R. (1964), *Türkiye Eğitim Siteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, *M.E.B. Yayını*.
- Uzunçarşılı, İ.H.(1988), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yakupoğlu, K. (1997), *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Yazıcıoğlu, M.S. (1980), “XV .- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Kelam Eğitiminin Tenkidi”, Ankara, *İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:IV.
- Zengin, Z.S. (1993), *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ve Din Eğitimi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü.
- Zengin, Z.S. (1997), “Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara , *Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları*, XXVI. Sayıdan Ayrı Basım, s.401-407.

DİPNOTLAR

- ¹ Mustafa Şanal, *Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışlarına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler*, Milli Eğitim, Sayı: 143, Ankara 1999, s.123.
- ² Ersoy Taşdemirci, *Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:2. Kayseri 1989, s.78.
- ³ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1995, s.225.
- ⁴ Ersoy Taşdemirci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Milli Eğitim Politikasının Ana Devreleri Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, A.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü Ankara 1984, s.225.
- ⁵ Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Damla Yayınevi İstanbul 1983, s.111-120.
- ⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, Kültür Koleji Yayınları İstanbul 1994, s.64.
- ⁷ Saffet Bilhan, *Eğitim-Bilim-Sanat*, Diyanet Yayınları, İstanbul 1989, s.33-50.
- ⁸ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s.61-68.
- ⁹ Kenan Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s.81-82.
- ¹⁰ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s.337-356; Mehmet Saray, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi İstanbul 1996, s.22.
- ¹¹ Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslam Dünyasındaki İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri(Avrupa ile Mukayese)*, D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Dergisi, Cilt:I, Ankara 1963, s.5-69.
- ¹² Zeki Salih Zengin, *Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme*, Vakıflar Dergisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, XXVI. Sayıdan Ayrı Basım, Ankara 1997, s.401.
- ¹³ Zengin, *a.g.m.*, s.402.
- ¹⁴ M. Sait Yazıcıoğlu, *XV.- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Kelam Eğitiminin Tenkidi*, İslami İlimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:IV. Ankara 1980, s.291-292.
- ¹⁵ Mübahat Kütükoğlu, *1865'de Faal İstanbul Medreseleri*, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı:7-8'den Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977, s.1-13.
- ¹⁶ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Siteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, M.E.B. Yayını, Ankara 1964, s.6.
- ¹⁷ Zengin, *a.g.m.*, s.404.
- ¹⁸ Şevketî, *Medâris-i İslamiye Islahat Programı*, Harbet Matbaası, İstanbul 1329, s.25.
- ¹⁹ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları Ankara 1996, s.328.
- ²⁰ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:30, Sayı:1-2. Ankara 1982, s.79-80.
- ²¹ *Islah-ı Medâris Nizâmnâmesi*, Düstur VI, s.1325-1330.
- ²² Ersoy Taşdemirci, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Medreselerin Bozulmaları, Medreseleri Islah Etme Teşebbüsleri ve Kapatılmaları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4, Kayseri 1990, s.537-538.
- ²³ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt:I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.129.
- ²⁴ Ergin, *a.g.e.*, s.121-129.

- 25 Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s.297-299.
- 26 Ersoy Taşdemirci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Milli Eğitim Politikasının Ana Devreleri Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, A.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü Ankara 1984, s.64; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Siteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, M.E.B. Yayını, Ankara 1964, s.8.
- 27 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ve Din Eğitim (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Kayseri 1993, s.71.
- 28 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.57.
- 29 Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s.45.
- 30 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, Kültür Koleji Yayınları İstanbul 1994, s.66.
- 31 Muallim Cevdet(Çeviren:Erdoğan Erüz) , *Mektep-Medrese*, Çınar Yayınları, İstanbul 1978, s.35-37.
- 32 Ersoy Taşdemirci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Milli Eğitim Politikasının Ana Devreleri Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, A.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü Ankara 1984, s.65.
- 33 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ve Din Eğitim (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Kayseri 1993, s.72.
- 34 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yayınları, İstanbul 1997, s.427-430.
- 35 Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları Ankara 1996, s.333.
- 36 Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:30, Sayı:1-2. Ankara 1982, s.69.
- 37 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ve Din Eğitim (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Kayseri 1993, s.93.
- 38 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983, s.159.
- 39 43- Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ve Din Eğitim (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Kayseri 1993, s.93.
- 40 Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları Ankara 1996, s.334.
- 41 *Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi*, Madde:32-35.
- 42 *Islah-ı Medâris Nizâmnâmesi*, Madde:10,21.
- 43 Mustafa Şanal, *Eşrefzâde Mehmet Şevketi'nin Eğitim Anlayışı ve Görüşleri*,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998, s.83.
- 44 Şevketî, *a.g.e.*, s.35.
- 45 Şevketî, *a.g.e.*, s.32-37.
- 46 Şevketî, *a.g.e.*, s.37.

- ⁴⁷ Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Damla Yayınevi İstanbul 1983, s.111-120.
- ⁴⁸ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995, s.20.
- ⁴⁹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983, s.89.
- ⁵⁰ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, M.E.B. Yayını, Ankara 1964, s.4.
- ⁵¹ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ve Din Eğitimi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Kayseri 1993, s.302-308.
- ⁵² Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları Ankara 1996, s.349; Ersoy Taşdemirci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Milli Eğitim Politikasının Ana Devreleri Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü Ankara 1984, s.139.
- ⁵³ Şevketi, *a.e.g.*, s.4.
- ⁵⁴ Şevketi, *a.e.g.*, s.20-22.